

نقش هوش مصنوعی در تولید نسل اسلامی

ثریا فاتح

چکیده

هوش مصنوعی، به عنوان یکی از پیشرفته‌ترین فن‌آوریهای عصر حاضر، تأثیرات گسترده‌ای در ابعاد مختلف زندگی انسانها داشته و یکی از حوزه‌های مهمی که این فناوری بر آن تأثیر گذاشته، تولید نسل اسلامی و ارتقای سبک زندگی مطابق با ارزشهای دینی است. این مقاله که از نوع کتابخانه‌ای و روش توصیفی-تحلیلی نگاشته شده به بررسی نقش هوش مصنوعی در ترویج فرهنگ اسلامی، آموزش اصول تربیتی مبتنی بر آموزه‌های دینی، بهبود سلامت روانی و اخلاقی خانواده‌ها بر اساس معیارهای اسلامی پرداخته و از سوی دیگر، چالشهای اخلاقی، فقهی، فرهنگی و اجتماعی مرتبط با این فناوری را مورد بررسی قرار داده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که در صورت استفاده صحیح و هدفمند از هوش مصنوعی، می‌توان از ظرفیتهای آن برای تقویت بنیان خانواده اسلامی، پرورش نسل آگاه و متعهد به ارزشهای دینی و کاهش آسیبهای اجتماعی بهره برد. در نهایت پیشنهادهایی برای بهره‌گیری هوشمندانه از این فناوری در راستای حفظ و توسعه هویت اسلامی و کاهش اثرات چالشهای هوش مصنوعی ارائه شده است.

کلید واژه‌ها: هوش مصنوعی، تولید نسل اسلامی، خانواده، تربیت دینی

مقدمه

با پیشرفت فناوری و گسترش استفاده از آن در جنبه‌های مختلف زندگی انسان، این فناوری نه تنها در حوزه‌های علمی و صنعتی، بلکه در عرصه‌های فرهنگی، اجتماعی، اخلاقی و حتی دینی نیز تأثیرات شگرفی بر جای گذاشته و به عنوان یک فناوری پیشرفته در تمامی ابعاد زندگی انسانها نفوذ کرده است. یکی از زمینه‌های قابل بررسی، نقش هوش مصنوعی در تولید نسل اسلامی است که کمتر مورد بررسی قرار گرفته است. تولید نسل در اسلام، امری مقدس و بخشی از اهداف ازدواج به شمار می‌رود که در آن تربیت فرزندان با ایمان، اخلاق و هویت اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد. در این میان، هوش مصنوعی می‌تواند به عنوان ابزاری مؤثر در جهت تسهیل و تقویت این هدف متعالی به کار گرفته شود. هوش مصنوعی با ارائه راهکارهایی در حوزه آموزش، بهداشت، تربیت و مشاوره می‌تواند نقش مهمی در آماده سازی خانواده‌ها برای فرزندآوری، تربیت نسل شایسته و مدیریت بهتر منابع ایفا کند.

۱- طلبه سطح دو، مدرسه علمیه الزهرا سلام الله علیه ارومیه

بنابراین با توجه به گسترش روزافزون استفاده از این فناوری ضرورت دارد به این مسئله پرداخته شود. کتابها و مقالاتی در مورد هوش مصنوعی و تربیت نسل به طور جداگانه نوشته شده که در این پژوهش نیز از برخی از آنها استفاده شده است. از جمله منابعی که در این پژوهش از آنها بهره برده شده می‌توان به منابعی مانند: کتابهای: "هوش مصنوعی" نوشته آیدین خوشنویس حسینی، "فرزندآوری در سبک زندگی اسلامی" نوشته مسلم شوبکلای، "فقه فناوریهای نوین" نوشته حمید شهریاری، "هوش مصنوعی به زبان ساده" نوشته بلی ویتبای، "نظام موضوعات، مسائل و کاربردهای فقهی تکنولوژی هوش مصنوعی" نوشته روح الله شمسکی و مقالاتی مانند: "تربیت کودک از نگاه نبوی" نوشته فاطمه محمدی نویسی، "الگوی جمعیتی خانواده بر مبنای سبک زندگی اسلامی" نوشته ابوالفضل کاظمی، شاهمردای و مهدوی و دیگر مقالات اشاره کرد، در برخی از این منابع به نوعی به هوش مصنوعی و تاثیر آن بر جوامع اشاره شده است، اما کتاب یا منبعی که به طور خاص به نقش هوش مصنوعی در تولید نسل اسلامی پردازد یافت نشد ولی پژوهش حاضر نقش هوش مصنوعی را از این منظر نیز مورد مطالعه قرار داده است.

این مقاله به بررسی نقش هوش مصنوعی در زمینه‌های مختلف تولید نسل اسلامی، از جمله: فرهنگ، آموزش، اخلاق، تربیت و تاثیر آن بر حفظ ارزشها و هویت اسلامی می‌پردازد و به این سوال پاسخ می‌دهد که: نقش هوش مصنوعی در تولید نسل اسلامی چیست؟

ابعاد تاثیر هوش مصنوعی بر تولید نسل اسلامی چیست؟ استفاده از هوش مصنوعی برای تولید نسل اسلامی، با چه چالشهایی روبرو است؟

هدف اصلی این پژوهش، بررسی نقش هوش مصنوعی در تولید نسل اسلامی می‌باشد. با توجه به اهمیت این مسئله، تلاش شده با مطالعه منابع علمی به این سؤالات پاسخ داده شود. در پژوهشهایی که قبلاً در این زمینه کار شده است به طور خلاصه و پراکنده به نقش هوش مصنوعی پرداخته شده که تلاش شده در این نوشتار به صورت منسجم و یکپارچه گردآوری شود.

در این پژوهش به موضوعاتی همچون: تولید نسل از دیدگاه فقهی، اخلاقی و اجتماعی-تعریف هوش مصنوعی و تفاوت آن با هوش انسانی-هوش مصنوعی و ابعاد آن در تولید نسل-چالشهای پیش رو در استفاده از هوش مصنوعی و ارائه راه کارهای متناسب با آنها اشاره شده است.

تولید نسل؛ از دیدگاه فقهی، اخلاقی و اجتماعی

۱- دیدگاه فقهی: در فقه اسلامی، تولید نسل به عنوان یک وظیفه و بخشی از اهداف ازدواج مطرح شده است. تولید نسل به معنای گسترش امت اسلامی و حفظ نسل بشری بر پایه اصول شرعی و قوانین الهی است. از نظر فقهی، برخی از نکات کلیدی عبارتند از:

الف- وجوب نسبی تولید نسل: بر اساس احادیث پیامبر اسلام (ص)، تشویق به ازدواج و فرزندآوری از وظایف مؤمنان است. پیامبر (ص) در این باره فرمودند: "اَكْثِرُوا الْوَلَدُ أَكْثَرُ بِكُمْ الْأُمَمُ غَدًا" (اولاد خود را زیاد کنید. من فردای قیامت به کثرت شما بر سایر امتهای افتخار می‌کنم).^۱

ب- احکام مربوط به کنترل جمعیت: کنترل جمعیت، که معمولاً در سطح کلان اجتماعی مطرح می‌شود، گونه‌ای از سیاست جمعیتی است که با در نظر گرفتن امکانات اقتصادی و طبیعی جامعه در پی کاهش جمعیت می‌باشد. سیاست تنظیم خانواده نیز به مجموعه‌ای از تدابیر و برنامه‌ها اطلاق می‌شود که به خانواده اجازه و امکان می‌دهد تا تعداد معینی از اولاد را دارا باشند. بررسی آموزه‌های اسلامی نشان می‌دهد که مقتضای اولیه، مطلوبیت تکثیر اولاد و افزایش نسل مسلمانان است، ولی به اقتضای حکم ثانوی و در شرایط خاص، جلوگیری از رشد جمعیت می‌تواند رجحان داشته باشد. استفاده از روشهای تنظیم خانواده در فقه اسلامی، به شرطی مجاز است که منجر به ضرر و زیان نشده و با رضایت طرفین باشد. مرحوم خوئی در این باره فرموده‌اند: "برای زن جایز است از وسایل جلوگیری از بارداری استفاده نماید به شرط آنکه ضرر زیادی در استفاده از آنها وجود نداشته باشد".^۲

بنابراین، علی‌رغم سفارشات مکرر در رابطه با افزایش نسل، از آنجایی که اسلام، در همه مراحل زندگی طرفدار اعتدال و میانه‌روی است و از افراط و تفریط به شدت نکوهش کرده است، بر تولید نسل در حد توان، تأکید کرده است. ممکن است خانواده‌هایی توانایی داشتن فرزندان متعدد داشته باشند و از عهده تربیت آنها برآیند، بدون شک برای آنها چه نیکوست که هر چه بیشتر فرزند داشته باشند و خانواده‌های زیادی هستند که از عهده فرزندان متعدد برنمی‌آیند، عقل سلیم و رهنمودهای معصومین (ع) آنها را ارشاد می‌کند که در حد توان خود دست به تولید فرزند بزنند.^۳

۲- دیدگاه اخلاقی: در اخلاق اسلامی، تولید نسل نه تنها به عنوان یک وظیفه دینی، بلکه به عنوان امری انسانی و اخلاقی مورد توجه است. اخلاق تولید نسل در اسلام شامل موضوعاتی مانند:

۱- حرعاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۱، ص ۳۵۷

۲- ناصرالدین، مقاله "کنترل جمعیت و تنظیم خانواده از دیدگاه اسلام"

۳- خوئی، منهاج الصالحین، ج ۲، ص ۱۸۹

۴- سایت <http://www.jaml.ir>، فصلنامه علمی فقه و حقوق، تنظیم خانواده در اسلام با نگاهی به قواعد فقهی و اصول

عملی، ۱۴۰۳/۱۰/۱۶

الف-حق والدین بر فرزندان: بر اساس آموزه‌های اخلاقی، فرزندان باید در محیطی سالم، با محبت و تربیت اسلامی پرورش یابند. لازمه تربیت صحیح کودک، یاری گرفتن از قرآن، احادیث و رعایت موازین اسلامی است. روش اسلام، محبت و پند و نصیحت توأم با مدارا و احتیاط است که باید در عین حال دلنشین و مؤثر باشد. مهرورزی و محبت قانونی است که سلامت، سعادت، شادمانی، هماهنگی و کامیابی را برای آدمی به ارمغان می‌آورد. در تربیت اسلامی زیاده‌روی دیده نمی‌شود و فقط از این راه می‌توان فرزندانی معتدل را تربیت کرد به طوری که تمام قوای او اشباع و تعدیل شوند و روح و جسم و عقل هماهنگ باشند.^۱

ب-مسئولیت پذیری در تربیت نسل آینده: هدف از تولید نسل، صرفاً افزایش تعداد نیست بلکه پرورش انسانهای شایسته برای جامعه است. یکی از مهم‌ترین مشکلاتی که خانواده‌ها در مسئله تولید نسل با آن روبرو هستند مسئله مسئولیت‌ناپذیری پاره‌ای از خانواده‌ها در تربیت فرزندان شایسته است که قرآن کریم برای این مسئله راه کارهایی ارائه داده و دستورات کاملاً عملی و ملموسی برای تربیت نسل شایسته بیان کرده است. تربیت نسل شایسته یکی از اهداف زندگی و از اموری است که ضرورت و اهمیت پرداختن به موضوع تربیت فرزند را بیشتر روشن می‌سازد. بنابراین قرآن کریم، بر دو مسأله به صورت همزمان تأکید دارد: اول کثرت اولاد و بعد از آن تربیت صحیح آنها. بنابراین اسلام صرفاً تولید نسل بدون تربیت دینی را تأکید نکرده است. در کنار تولید نسل، تربیت نسل اسلامی هم باید مورد توجه قرار گیرد.^۲

ج-عدالت در تربیت: در اسلام توصیه شده است که والدین میان فرزندان در تربیت، محبت و امکانات عدالت را رعایت کنند. رفتار هماهنگ و عادلانه و بذل محبت و توجه به طور مساوی به فرزندان، اصل سازنده‌ای است که تا اعماق وجود فرزند اثر می‌گذارد. در برخی از روایات معصومین (ع) سفارش شده است که پدر و مادر از تبعیض و عدم رعایت انصاف، پرهیز کنند؛ بلکه به یک چشم نگرستن را سرلوحه رفتار خانوادگی خود قرار دهند.^۳

۳-دیدگاه اجتماعی: از دیدگاه اجتماعی، تولید نسل در اسلام به ایجاد و تقویت بنیان‌های جامعه اسلامی کمک می‌کند. برخی نکات عبارتند از:

الف-حفظ هویت و فرهنگ اسلامی: فرزندآوری و تربیت نسل بر اساس آموزه‌های اسلامی، تضمین کننده ادامه حیات امت اسلامی است. از آیات قرآن کریم تا احادیث و روایات اسلامی بر فرزندآوری و تربیت نسل اسلامی تأکید داشته‌اند که نشان می‌دهد از پایه‌های اصلی قدرتمندی، تولید ثروت و پیشرفت جامعه اسلامی می-

۱- محمدی نویسی، مقاله "تربیت کودک از نگاه نبوی"، سایت <http://ensani.ir>

۲- کاظمی، شاهمرادی، مهدوی، مقاله "الگوی جمعیتی خانواده بر مبنای سبک زندگی اسلام"، ص ۲۱

۳- حرعاملی، وسائل الشیعه، ج ۲، ص ۱۲

باشد، همچنین با تداوم نسل و انتقال ارزشها و باورها به نسل بعد، نقش مهمی در حفظ هویت و فرهنگ اسلامی جامعه ایفا می‌کند.^۱

ب- نقش خانواده در اجتماع: خانواده به عنوان مهم‌ترین نهاد اجتماعی، محور اصلی تولید نسل و تربیت است. اگر خانواده به عنوان تشکیل دهنده پیکره جامعه، سالم و کارآمد باشد، سلامتی و سعادت جامعه را در پی دارد و اگر متزلزل و متلاشی باشد به مثابه سلولهای سرطانی است که پیکره جامعه را دچار هرج و مرج و بی‌نظمی می‌کند. نهاد خانواده به عنوان هسته اولیه تولید و تربیت نسلهای آینده، مهم‌ترین نقش را در هنجارمند ساختن افراد جامعه بر عهده دارد و به صورت مستقیم و غیرمستقیم در کاهش انحرافات و آسیب‌های اجتماعی دخالت دارد.^۲

ج- توازن جمعیت: بحرانهای ناشی از کثرت جمعیت و کمبود امکانات مادی و معنوی برخی را واداشته تا بر این ایده تکیه زنند که تنها راه نجات، بهره‌گیری از روشهای کنترل و در نتیجه کاهش رشد جمعیت است و از سویی دیگر، گروهی نه تنها افزایش جمعیت را موجب به وجود آمدن چنین بحرانهایی در جهان نمی‌دانند بلکه آن را عامل اصلی پیشرفت و توسعه مادی و معنوی در عرصه‌های گوناگون می‌شمارند. اسلام به تعادل جمعیتی توجه دارد و از افراط و تفریط در افزایش و کاهش جمعیت برحذر می‌دارد.^۳

هوش مصنوعی

هنوز تعریف دقیقی برای هوش مصنوعی که مورد توافق دانشمندان این علم باشد در دست نیست، چون خودش هم هنوز به طور همه جانبه و فراگیر تعریف نشده است، اما تعاریف متعدد از هوش مصنوعی در دو رویکرد "هوش مصنوعی قوی" و "هوش مصنوعی ضعیف" جای می‌گیرند. رویکرد قوی در پی ساختن ماشینی با تمام قابلیت‌های تداعی‌گر هوش در انسان (از قبیل آگاهی، اراده، تفکر، فهم معنا و زبان و یادگیری و...) است و رویکرد ضعیف تنها به داشتن کارکرد مشابه، آن هم در برخی زمینه‌های توانمندی هوش انسانی (در حد توانایی‌های امروز رایانه‌ها) اکتفا می‌کند.^۴

هوش مصنوعی یا به عبارتی آر تی فیشیل اینتلیجنس^۵ که امروزه با اصطلاح هوش مصنوعی ai شناخته میشود، روشی نوین برای ساخت ابزارهایی هوشمند با الگوبرداری از هوش انسان می‌باشد. ابزاری که شبیه انسان فکر کند و به جای او تصمیم بگیرد، در حقیقت این فناوری همان ماشین برنامه نویسی شده به دست انسان است

۱- سایت <http://www.mehrnews.com>، اهمیت فرزندآوری در روایات اسلامی، ۱۴۰۳/۱۰/۲

۲- سایت <http://magirans.com>، مقاله "نقش خانواده در اجتماع"، ص ۲۴، ۱۴۰۳/۱۰/۱۶

۳- شوبکلائی، فرزندآوری در سبک زندگی اسلامی، ص ۵۷

۴- جاناتان لو، مقاله "بررسی توان رقابت هوش مصنوعی با ذهن انسان از منظر قرآن"، ص ۳۹

۵- Artificial intelligence

برای مقابله با خطرات استفاده از هوش مصنوعی در تولید نسل اسلامی، جوامع اسلامی می‌توانند از راه‌کارهای زیر که به طور مختصر بیان گردیده بهره ببرند. این راه‌کارها هم جنبه اخلاقی و فقهی را پوشش می‌دهد و هم جنبه فرهنگی و اجتماعی را.

۱- تدوین چارچوبهای اخلاقی و فقهی

الف: ایجاد قوانین و مقررات اسلامی برای استفاده از هوش مصنوعی: تنظیم چارچوبهایی مطابق با شریعت، برای کنترل نحوه استفاده از هوش مصنوعی در فرآیندهای مربوط به تولید نسل و تربیت فرزندان

ب: ترویج ارزشهای اخلاقی: یکی از چالشهای اصلی در دنیای مدرن، مواجهه نسل جوان و نوجوان با محتوای غیراخلاقی و مخرب است. در این راستا نیاز به توجه و بررسی دقیق‌تر است که باید از اصول و قوانین اخلاقی، برای طراحی، توسعه و استفاده از هوش مصنوعی استفاده کرد. الگوریتمهای هوش مصنوعی می‌توانند با فیلتر کردن محتوای نامناسب و ارائه برنامه‌های آموزشی و سرگرمی مبتنی بر اصول اسلامی به حفظ هویت دینی کمک کنند.^۱

ج: مشورت و همکاری با فقها و دانشمندان اسلامی: علمای اسلامی باید با برخی از متخصصان هوش مصنوعی همکاری کنند تا موارد جدید را در چارچوب شریعت تحلیل کرده و ابزارها و فرآیندهای مبتنی بر هوش مصنوعی را از نظر مشروعیت طراحی و کارکرد، با اصول شریعت مطابقت داده و در مواقع لزوم فتاوی مناسب در زمینه‌های جدید مرتبط با هوش مصنوعی و مسائل خانواده ارائه دهند. چرا که استنباط حکم خداوند از منابع اسلامی مقوله‌ای پیچیده، حساس، دقیق و عمیق می‌باشد که علاوه بر شناخت جامع و کامل از اسلام، نیازمند آگاهی از رفتار و نیاز امت اسلامی است تا فقیه متقی با استنباط درست به وسیله متقن‌ترین نتایج دست یافته، پاسخگوی نیازهای امت اسلامی باشد.^۲

۲- سرمایه‌گذاری در آموزش و توسعه ابزارهای اسلامی

الف: توسعه الگوریتمهای اسلامی: طراحی ابزارهای هوش مصنوعی که با اصول و ارزشهای اسلامی همسو باشند. مانند اپلیکیشن‌های تربیتی اسلامی

۱- سایت <http://igna.ir>، راهکارهای مقابله با چالشهای اخلاقی هوش مصنوعی

۲- محمد دوست، حاجی‌زاده اناری، اصغریان دستنایی، مقاله فرصتها و چالشهای حکمرانی هوش مصنوعی در امتداد حیات اجتماعی فقه اسلامی در ایران افق ۱۴۱۴، ص ۲۷

ب: آموزش خانواده‌ها: فراهم کردن دوره‌های آموزشی برای خانواده‌ها، درباره نحوه استفاده صحیح و مسئولانه از فناوریهای هوش مصنوعی به همراه تأکید بر هویت اسلامی

ج: آموزش هوشمند اسلامی: هوش مصنوعی می‌تواند با طراحی پلتفرم‌های یادگیری تعاملی، زمینه یادگیری قرآن، حدیث و اصول دینی را برای کودکان و نوجوانان فراهم کند. برنامه‌های مبتنی بر هوش مصنوعی قادرند با شناسایی نقاط ضعف و قوت هر فرد، آموزشهای شخصی‌سازی شده‌ای را ارائه دهد. این امر می‌تواند تأثیر قابل توجهی در تربیت نسل آگاه و متعهد اسلامی داشته باشد.

۳- ایجاد نظارت اجتماعی و فرهنگی

الف: ایجاد شوراهای نظارتی: تأسیس نهادهای مستقل برای بررسی اثرات فرهنگی و اجتماعی فناوریهای هوش مصنوعی در جوامع اسلامی

ب: حمایت از هویت فرهنگی و دینی: ایجاد محتواها و برنامه‌هایی که ارزشهای اسلامی و فرهنگی را در نسلهای جدید تقویت کند.

۴- افزایش آگاهی عمومی

الف: برگزاری کنفرانس‌ها و سمینارها: ترویج بحث‌های علمی و اجتماعی درباره فواید و مخاطرات هوش مصنوعی در تولید نسل اسلامی

ب: آگاه سازی عمومی: ایجاد کمپین‌های اطلاع رسانی درباره اثرات احتمالی منفی فناوری هوش مصنوعی و روشهای مقابله با آن

توجه به این راه‌کارها و پیاده‌سازی آنها می‌تواند جوامع اسلامی را در مدیریت صحیح استفاده از هوش مصنوعی در تولید نسل یاری دهد و از مخاطرات فرهنگی، اخلاقی، فقهی و اجتماعی آن جلوگیری کند.

نتیجه‌گیری:

از آنچه تا کنون بیان شد چنین به دست می‌آید که: هوش مصنوعی به عنوان یکی از مهم‌ترین پیشرفتهای فناوری معاصر نقش بسزایی در تحولات فرهنگی، اجتماعی و دینی ایفا می‌کند. در زمینه تولید نسل اسلامی این فناوری می‌تواند ابزاری مؤثر برای ترویج ارزشهای اسلامی، آموزش تعالیم دینی و تقویت هویت فرهنگی در میان نسلهای آینده باشد. از طریق بهره‌گیری از هوش مصنوعی در حوزه‌های آموزشی، تربیتی، رسانه‌ای، علمی و... می‌توان

محتوای دینی را به شیوه‌ای جذاب و قابل فهم برای کودکان، نوجوانان و جوانان ارائه کرد و در عین حال پاسخگوی چالشهای جدیدی بود که در دنیای دیجیتال وجود دارد.

همچنین این فناوری می‌تواند به بهینه سازی سبک زندگی اسلامی کمک کرده و به والدین در تربیت فرزندان آگاه و پایبند به ارزشهای دینی یاری رساند. با اینحال استفاده از هوش مصنوعی در این زمینه، نیازمند مدیریت هوشمندانه و برنامه ریزی اصولی است تا در عین بهره‌گیری از مزایای آن از آسیبهای احتمالی مانند: ترویج محتوای نامناسب یا کاهش تعاملات انسانی در تربیت نسل آینده جلوگیری شود. بنابراین تلفیق دانش دینی با فناوریهای نوین می‌تواند راه کاری مؤثر برای اهداف اسلامی در تربیت نسلهای آینده باشد. در پژوهش حاضر، به طور خلاصه، به نقش فناوری هوش مصنوعی در تولید نسل اسلامی پرداخته شد. اما با توجه به اهمیت و نو بودن این موضوع جا دارد تا بیش از پیش به این مقوله پرداخته شود که در اینجا به طور کامل، مجال پرداختن به آن نبود.

منابع:

*قرآن کریم

- ۱- امینی، ابراهیم، کتاب تربیت از دیدگاه اسلام، قم، انتشارات بوستان کتاب، چاپ هفتم، ۱۳۹۰. ش
- ۲- آقاجانی، مریم، کتاب هوش مصنوعی، از مقدماتی تا پیشرفته، بی‌جا، انتشارات نسل قلم، ۱۴۰۰. ش
- ۳- حر عاملی، محمدبن حسن، کتاب وسائل الشیعه، ترجمه: علی صحت، قم، انتشارات فرهنگ اهل بیت، بی‌تا
- ۴- خوشنویس حسینی، آیدین، کتاب هوش مصنوعی، بی‌جا، انتشارات اولین‌ها، ۱۳۹۸. ش
- ۵- خویی، ابوالقاسم، کتاب منهج الصالحین، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا
- ۶- شوبکلانی، مسلم، کتاب فرزندآوری در سبک زندگی اسلامی، بی‌جا، بی‌نا، ۱۳۹۹. ش
- ۷- شمس‌ی کوشکی، روح‌الله، کتاب نظام موضوعات، مسائل و کاربردهای فقهی تکنولوژی هوش مصنوعی، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا
- ۸- شهریار، حمید، کتاب فقه فناوریهای نوین، بی‌جا، بی‌نا، ۱۳۹۷. ش
- ۹- ویتبای، بلی، ترجمه: آوا بهرامی، حسین مجدفر، کتاب هوش مصنوعی به زبان ساده، بی‌جا، انتشارات سبزان، بی‌تا

- ۱۰- جاناناتان لو، ترجمه اکبر تشکری صالح، محمود رجبی، مقاله "بررسی توان رقابت هوش مصنوعی با ذهن انسان از منظر قرآن"، ۱۳۹۷ ه.ش
- ۱۱- کاظمی، ابوالفضل، شاهمرادی، مهدوی، مقاله "الگوی جمعیتی خانواده بر مبنای سبک زندگی اسلامی"، ۱۴۰۰ ه.ش
- ۱۲- اصغریان دستانی، محمد، حاجی زاده اناری، حسن، محمد دوست، محمدرضا، مقاله "فرصتها و چالشهای حکمرانی هوش مصنوعی در امتداد حیات اجتماعی فقه اسلامی در ایران افق ۱۴۱۴، ۱۴۰۳ ه.ش
- ۱۳- محمدی نویسی، فاطمه، مقاله "تربیت کودک از نگاه نبوی"، ۱۳۸۷ ه.ش
- ۱۴- ناصرالدین، محمدباقر، مقاله "کنترل جمعیت و تنظیم خانواده از دیدگاه اسلام"
- ۱۵- سایت <http://ana.ir>، نوزادان هوش مصنوعی/روایای مادر شدن به کمک فناوری جدید ممکن شد، ۱۴۰۳/۶/۲
- ۱۶- پایگاه خبری آفتاب، سایت <http://aftabnews.ir> نقش هوش مصنوعی در تربیت فرزندان، ۱۴۰۳/۳/۲۲
- ۱۷- سایت <http://avayghirokarzin.ir> آینده هوش مصنوعی در ایران/تقویت هویت ملی یا بحران فرهنگی، ۱۴۰۳/۷/۲۴
- ۱۸- سایت <http://holomag.com> آیا هوش مصنوعی حریم شخصی ما را از بین می برد؟، ۱۴۰۳/۱۰/۱۶
- ۱۹- سایت <http://hitalki.org> ۴ مزیت و اثر هوش مصنوعی بر آموزش و یادگیری، ۱۴۰۳/۱۱/۲
- ۲۰- سایت <http://imna.ir> جادوی هوش مصنوعی در تربیت فرزندان، ۱۴۰۳/۴/۷
- ۲۱- سایت www.isna.ir مزایا و معایب استفاده از هوش مصنوعی در مدارس، ۱۴۰۳/۸/۷
- ۲۲- سایت <http://ihasht.ir> هوش مصنوعی و تأثیر آن بر گفتگوهای انسانی؛ فرصتی برای پیشرفت یا تهدیدی برای تعاملات انسانی، ۱۴۰۳/۲/۱۱
- ۲۳- خبرگزاری بین المللی قرآن، سایت <http://igna.ir> هوش مصنوعی و رابطه فناوری با اخلاق اسلامی، ۱۴۰۳/۶/۲۲
- ۲۴- سایت <http://igna.ir> راهکارهای مقابله با چالشهای اخلاقی هوش مصنوعی، ۱۴۰۳/۱۰/۳
- ۲۵- سایت <http://www.jaml.ir>، فصلنامه علمی فقه و حقوق، تنظیم خانواده در اسلام با نگاهی به قواعد فقهی و اصول عملی، ۱۴۰۳/۱۰/۱۶
- ۲۶- سایت <http://www.khabaranline.ir> هوش مصنوعی و استنباط حکم شرعی، ۱۴۰۲/۸/۲۲
- ۲۷- سایت <http://linkedin.com> چگونه هوش مصنوعی بر تصمیمات حیاتی انسان تأثیر می گذارد؟، ۱۴۰۳/۷/۱۰

- ۲۸- سایت <http://magirans.com>، نقش خانواده در اجتماع، ۱۴۰۳/۱۰/۱۶
- ۲۹- سایت <http://www.mehrnews.com>، اهمیت فرزندآوری در روایات، ۱۴۰۳/۱۰/۲
- ۳۰- مجله موفقیت، نفیسه عباسی، سایت <http://movafaghiat.com> نقش هوش مصنوعی در تربیت فرزند، ۱۴۰۳/۱/۵
- ۳۱- سایت <http://www.shabestan.news> نظر فقه درباره هوش مصنوعی، ۱۴۰۳/۱۱/۲
- ۳۲- سایت <http://www.sharghdaily.com> نقش هوش مصنوعی در تشدید نابرابریها، ۱۴۰۳/۲/۱۱
- ۳۳- سایت <http://virgool.io> کاربردهای هوش مصنوعی در جنین شناسی، ۱۴۰۳/۹/۲
- ۳۴- سایت <http://fa.wikifegh.ir>، ۱۴۰۳/۱۰/۱۲